

Գ մասն, էջ 125-160, է յաւելուած մը, որ ներքին որ և է կապ չունի նախորդ երկու մասերու հետ: Հոս Լեմանի ինդրանօց դուկտ. Մաքս Ֆան Բերշէմ կը հրատարակէ այն արաբական արձանազորութիւնները, զորս Լեման ի Հայս ճանապարհորդած միջոց ուղղակի կամ անուղղակի կերպով հաւաքած է: Տոկտ. Բերշէմ զանոնք կ'ընթերցու, կը թարգմանէ և լեզուական ու պատմական տեսակէտով կը լուսարանէ: Ուրեմն այս երրորդ մասն ևս չէ զուրկ շահեկանութենէ. զի մեզի միջոցներ կ'ընծայէ արաբական իշխանութեան տակ զանուղղ Հայաստանի վիճակին վրայ՝ յատկապէս հայեացք մը նետելու. իբր գեղեցիկ ու քննական հաւաքածոյ մը ցիրուցան և կորստեան մօտ վաւերագրերու՝ նա միշտ արժանի է մեր յատուկ ուշադրութիւնը գրաւելու:

Ուրեմն ներկայ գործս եթէ ոչ ուղղակի Հայ ժողովրդեան՝ գէթ Հայ երկրին հնագոյն և միջին պատմութեան կը վերաբերի, և անոր վրայ սփռուած դարաւոր նսխօք քարերն ու ժայռերը մեզի հասկընալի կ'ընէ, ըլլան բնեւորներ ըլլան արաբներն. երկուքն ալ մեզի օտար լեզուներ: Սակայն հոս պէտք է ցաւօք յիշենք, որ ներկայ գործիս մէջ հրատարակուած են ի Հայս գտնուած բնեւորագրութեանց աստուերներն միայն, և Բուն Ուրարտացի թագաւորաց ուրարտացի լեզուով գրած արձանագրութիւններն կը սպասեն տակաւին հրատարակութեան, թարգմանութեան և լուսարանութեան: Կը մնայ մեզ սակայն գեղեցիկ յոյսը՝ անոնց հրատարակութիւնն եւս շուտով տեսնելու:

Մենք կը սկսինք հոս զայս թարգմանութեամբ ընծայել. սակայն պէտք ենք ըսել յառաջագոյն որ ստիպուած ենք շատ բաներ դուրս ձգել և երբեմն պարզապէս բովանդակութիւնն ընծայել՝ այդ պարագային յայտնի կ'ընենք ընդհանրապէս թէ խօսողը Լեմանը չէ ուղղակի: Չգուած կէտերը հետեւեալներն են. առաջին, աստուական արձանագրութիւններ որոնք մեր պատմութեան հետ երբէք վերաբերութիւն

մը չունին և զորս Լեման անոր համար հոս կը հրատարակէ, վասն զի զանոնք ինքն իւր ճանապարհորդութեան միջոց ի Միջագետք գտած է: Երկրորդ, կէտեր՝ որք միայն պատկերաց և տախտակաց հետ վերաբերութիւն ունին, զորս Լեման իւր գրքին մէջ հրատարակած է և որք մեզի կը պակսին: Երրորդ, կէտեր՝ որք Բանաւորաց շատ անձուկ շրջանակի մը միայն կը վերաբերին. զոր օրինակ, զանազան ընթերցումներ, ամբողջացումներ աստուական բառից, և այլն: Արդ, այսպիսի կէտերը զանց ընելով, որ չեն փնասեր ոչ մեր դիտած նպատակին և ոչ մեր թարգմանութեան ամբողջութեան, յառաջ կը մատչինք դէպ ի մեր ձեռնարկած գործը այն գիտակցութեամբ, թէ այսու փոքր նպաստ մը կը բերուի մեր մէջ՝ պատմական ուսմանց յառաջդիմութեան:

Հ. Յ. ԱՍՏՈՐԵԱՆ

ՅԱՌԱՎԱՐՈՒՆ ԷՆԴՈՒՆԱԿԻՆ

Գիտական արդիւնները՝ յամին 1898-99 ի Հայաստան ղրկուած արշաւախմբին, որ Գիտութեանց արքունի ընկերութեան կողմանէ եւս նպաստներ ընդունեցաւ՝ կը սպասեն դեռ հրատարակութեան:

Ո՛չ յառաջընթաց տեղեկութիւնները՝ որք ճամբորդութեան միջոց գրուեցան, ժշանոր արդիւնները ամփոփող ակնարկները, և ոչ ալ քննութիւններն՝ եղած այն արձանագրութեանց վրայ որոնց բնագիրը չկայ կամ միայն օրինակուած քաղուածոյներ կան, կրնային բաւել ձեռք բերուածին վրայ գիտական դատաստան մը ընելու և զայն իւր արժէքին համեմատ գործածելու:

Արշաւախմբը ճանապարհորդեց գլխաւորապէս Հայաստան և հիւսիսային Միջագետք՝ արձանագրութիւններով և հնագիտորէն լուսարանելու համար պատմութիւնը նախահայկական պետութեան, — խալդեաց կամ Ուրարտացոց:

Գլխաւոր արդիւնքն եղաւ ճոխացումը՝

խալդիական բեւեռագրութեանց ատաղձին, որ արշաւախմբին ըրած գիւտերովը կըրկնապատկուեցաւ, յետոյ՝ բացի առանձին և աւելի դիպումածական գիւտերէն և խուճարկութիւններէն այլ սահմաններու մէջ՝ երբեք մեծ խմբեր նիւթոյ՝ պատմութեան և քաղաքակրթութեան տեսակէտով ընդնուած երկրին:

Ա. Գարէ, ժայռէ և աղիսէ արձանագրութիւնը բարեխնական — աստուրական լեզուով, և քանդակներ բարեխնական — աստուրական ժամանակէն:

Բ. Նիւթեր յայտարարը խալդիական քաղաքակրթութեան և խալդէացոց ծագման, մանաւանդ անոնք որ գտնուած են վանայ մօտ ի թուրքագալէ կատարուած պեղումներով:

Գ. Արարական արձանագրութիւններ, (Դկար. Մաքս ֆան Բերշէմէ աշխատուած): Ասոնց հրատարակմամբ կը սկսիմ ես, իբր մին արշաւախմբի երկու անդամներէն՝ լրացնելու համար այն պակասը, զոր ընդերկար և խորապէս կը զգայի:

(Աստղանիշ (*)) մը թիւերու առջեւ գրուած ցոյց կու տայ արշաւախմբի ըրած գիւտերը, իսկ խաչանիշը (†) այն արձանագրութիւնը՝ որ այլուր չեն հրատարակուած):

Պեւիին Կ. Փ. Լիւմս — Հատրտ.

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Քարի, ժայռի և աղիւններու վրայ փորագրուած արձանագրութիւնք աստուրական լեզուով. քամի, դակնի լարիւնակամ աստուրական ժամանակէն:

(Հին Աստուրականք.)

Տիգլատպիլեսեր Ա. (իբր 1000 Ն. Ք.):

Թիւ * 6. Յաղթութեան արձանագիրն Եռնդալուի.

1. Տիգլատպիլեսեր,
2. արքայ հօգը, արքայ աշխարհի, արքայ Աստուրայ,
3. թագաւոր չորս կողմանց աշխարհի,

4. աշխարհակալող Նաիրի — երկիրներու
5. Տումինէ մինչեւ Դախանի,
6. աշխարհակալող Քիրիի երկրին
7. մինչեւ ծովն մեծ:

Այս արձանագրութեան Տիգլատպիլեսերի վերագրուիլը կը հաստատուի թէ՛ զրի ձեւէն և թէ՛ քնագրի խնամութենէն նոյն թագաւորի ուրիշ արձագրութեան մը հետ՝ ուր նա տարեգրութեան ձեւով կը յիշէ իւր առաջին արշաւանքն ի Նաիրի (Prisma. — Inschrift Col. IV 43 ff):

Արձանագրութեան քնագիրը և տեղը՝ ուր գտնուած է՝ կը հաստատեն մեր ճանապարհորդութենէն առաջ Տիգլատպիլեսերի այս առաջին արշաւանքին ուղղութեան և նպատակին վրայ հղած կարծիքները:

Ոչինչ զմեզ կը ստիպէ ընդունելու՝ թէ թագաւորը մինչեւ Սեւ ծով հասած ըլլայ: Ընդհակառակն քնագիրը որոշ կերպով կը ցուցնէ, թէ Տիգլատպիլեսեր Ա՛ ժամանակները Ասորեստանեայց ըով կար ծանօթութիւն մը Սեւ ծովի մասին, որ յայտնապէս Սաղմանասար Ա՛ի և Տուքուլտի—Նիւիսի Ս՛ի հիւսիսային արշաւանքներէն է: Միւսն ի հիւսիս կրնար Քիրիի ծովու հետ կից ըլլալ՝ Նաեւ Նաիրի — իշխանութեանց ամենահիւսիսայինը, Դախա(է)նի, ըստ Ասորեստանեայց կը հասնէր՝ ճիշդ կամ անճիշդ՝ մինչեւ ծով:

Թիւ 7. Արձանագիրս Տիգրիսի անցքին բերանը ժայռի մը վրայ փորագրուած է, (ցարդ սխալ կերպով «Սերենէ Սուի աղբերաց քարայրին բերանը» կ'ըսուէր), թագաւորին պատկերով որ գետն ի վար կը նայի: Բնագիրը, որ էական կէտերու

1. Գեր. Յ. Սանտալեան իւր «Ասորեստանեայ և Պարսիկ սեպագիր» արձանագրութիւնք զորմէն մէջ այս արձանագրութիւններէն քանի մը հատը թարգմանած է արդէն. խոյն մեջ հոս գտնուող կրկին կը թարգմանենք, վասն զի Լեմանայ և Բելքի ուղեւորութեամբ անոնք կարեւոր փոփոխութիւններ կրեցին ընթերցման և ամբողջացման մէջ:
2. ZDMG 61 էջ 560. & Berliner Sitzungsber. 1898 էջ 117. & Verh. Berl. anthr. Ges. 1898 էջ 575.
3. Հմտ. Klio IV էջ 399.